

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/1	2024	1-16
----------------------------	------	------	------

ANTİK ROMA MEZAR YAZITLARINDA MEMORIA KAVRAMI

Serpil AYTÜRE KARAKAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 03 Kasım 2023

Kabul: 13 Ocak 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: November 03, 2023

Accepted: January 13, 2024

Öz

Roma kültürel kimliğinin önemli bir parçası olan memoria (bellek), yazıtlar ve görsel temsiller aracılığıyla anıların korunmasına, toplumsal kimliklerin ve ilişkilerin aktarılmasına hizmet etmiştir. Belleği nesiller boyu aktarabilen sembollerden olan mezar anıtları, mezar yazıtları ve işaretleri, ölen bireylerin geçmiş yaşamlarını, kimliklerini, toplumsal bağlarını ve statülerini yansıtan ve günümüze taşıyan bir bilgi kaynağı olarak halka açık anıtlar arasında yer almıştır. Çalışma, Roma İmparatorluk Çağı edebi ve epigrafik kanıtlarından yola çıkarak Roma dünyasında mezar anıtlarının ve yazıtlarının insan belleği ve algısı üzerindeki etkilerine ve anının korunmasında oynadığı role odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezar yazıtı, bellek, Roma, kimlik.

The Concept of Memoria in Ancient Roman Grave Inscriptions

Abstract

Memoria (memory), an important part of Roman cultural identity, served to preserve memories and transfer social identities and relationships through inscriptions and visual representations. Grave monuments, grave inscriptions and signs, which are symbols that can transmit memory across generations, have become public monuments as a source of information that reflects the past lives, identities, social ties and status of deceased individuals and carries them to the present day. Based on the literary and epigraphic evidence of the Roman Imperial Age, the study focuses on the effects of funerary monuments

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, sayture@beu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9690-8379.

and inscriptions on human memory and perception in the Roman world and the role they played in the preservation of memory.

Keywords: *Grave inscription, memory, Rome, identity.*

Giriş

Bellek, hem kişisel hem de kolektif düzeyde geçmiş deneyimlerden inşa edilmiş artzamanlı benlik (kimlik) farkındalığı oluşturmamızı sağlayan bilişsel bir süreçtir.² Zaman ve kimliğin sentezini gerçekleştiren “bellek”, hem birey tarafından hem de sosyal gruplar tarafından, hatırlama/anma eylemi veya ritüelle ya da kolektivist kurumlar biçiminde geçmişi temsil eden eserlerin sürekli olarak tüketildiği ve yeniden üretildiği bir deneyimi ifade eder.³ Bu süreç, en iyi şekilde, her çağda ve her topluma özgü yeniden kullanılabilir metinler, imgeler ve ritüeller bütününe içeren ve o toplumun öz-ingesini sabitlemeye ve aktarmaya hizmet eden “kültürel bellek” kavramı ile açıklanmaktadır.⁴ Bir toplumun ortak geçmişine ve değerlerine dair hatırayı içinde barındıran kültürel bellek, topluluğun geçmişle olan bağıını güçlendirerek, dil, müzik, sanat, edebiyat, gelenekler, anıtlar, törenler ve diğer kültürel ifadeler aracılığıyla toplumsal bir kimlik duygusu oluşturur. Bu bağlamda kültürel belleğin korunmasında ve iletilmesinde önemli taşıyıcılarından biri olan mezar anıtları, Roma egemenliği altına giren çoğu bölgede karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu anıtlar, Roma toplumunu oluşturan bireylerin konumu, kültür yapısı, gücü ve kimliği hakkında önemli mesajlar iletmenin yanı sıra aile yaşamının daha kişisel ve özel dünyasına da tanıklık etmektedir.

² Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, (Berlin, New York 2008), 109.

³ Joseph Farrell, “The Phenomenology of Memory in Roman Culture”, *The Classical Journal* 92/4, (1997): 375.

⁴ Jan Assmann ve John Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique* 65, *Cultural History/Cultural Studies* (1995): 132. Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, 114; İletişimsel ve kültürel bellek arasındaki fark, toplumsal boyutta katılımın yapısında kendini gösterir. Bir grubun iletişimsel belleğe katılımı dağınıktır. Günlük etkileşimde iletilen bilgi, dil ve sosyal yeterlilik ile birlikte katılımcılar tarafından edinilmiştir. Nigel James Heathcote, *Damnatio Memoriae and Exemplarity in Imperial Rome: From the Julio-Claudians to the Severans*, The University of Warwick Department of Classics and Ancient History, In Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History Volume 1 of 2., (2020): 14; İletişimsel bellek bireylerde farklılık gösterebilirken, kültürel belleğe katılım eğitime veya statüye göre yapılandırılır. Kültürel belleğe katılım böylece kontrol edilebilir ve iletişimsel belleğin akışkan ve gayri resmi olduğu yerde kültürel bellek katı ve genellikle törenseldir.

⁵ Valerie M. Hope, *Death in Ancient Rome* (Routledge, 2007), 44.

Mezar Anıtları

Aile ve ölüm ritüeli etrafında inşa edilmiş bir devlet olan Romalılar için ölüm, toplumsal bir olaydı.⁶ Yazıtlar ve mezar anıtları ile donatılan ve organize edilen cenaze törenleri, antik Akdeniz kültürünün en karakteristik Roma uygulamaları arasındaydı.⁷ Hayatı son bulan kişinin ölümünden sonra ve ölmüş ataları arasındaki itibarı; Akdeniz dünyasındaki toplumların anıya verdiği değer somut bir sonucu olarak birçok açıdan kamusal ve özel mimarinin uzantısını temsil eden Roma egemenlik alanlarındaki mezar anıtlarına yansımıştır.⁸ Bu anıtlara eşlik eden mezar yazıtları ise ölen kişinin kimliğini tanımlamaya ya da onu tanımlanmış bir sosyal ve kültürel bağlama yerleştirmeye yardımcı olmuştur. Aynı zamanda kişilerin etnik ve sivil kimlikleri, eğitimleri veya kariyerleri, meslekleri, karmaşık aile bağlarına dair önemli bilgiler sunmuştur. Bu nedenlerden ötürü, Roma geleneğinde bir mezar anıtı, ölünün ruhunun huzura kavuşması için yakınlarının ölüye karşı çeşitli ritüelleri ve sorumlulukları yerine getirmesi bakımından önemli bir yapıydı. Ritüeller, insanların ölümlere veda etmelerine ve toplumdaki yerlerini yeniden müzakere etmelerine olanak tanır.⁹ Ölünün ruhunun da bu ritüellere eşlik ettiğine inanıldığı için Roma ölü kültü törenleri, genellikle mezar başlarında gerçekleştirilmekteydi.¹⁰ Bununla birlikte ölü için yapılan her türlü tören ve uygulama, ölen kişi için olduğu kadar geride kalanların da huzur ve esenliğini sağlamayı amaçlamaktaydı.

⁶ John Bodel, "Religious Personnel: Rome and Death, Afterlife and Other Last Things: Rome", Sarah Iles Johnston (ed.), *Religions of the Ancient World*, (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2004), 489.

⁷ John Bodel, "Death and Social Death in Ancient Rome", John Bodel ve Walter Scheidel (ed.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death* (2017), 84; Öyle ki, Roma gücünün yüzyıllar boyunca Akdeniz dünyasına yayılması, daha önce kalıcı cenaze anma biçimlerinin bulunmadığı bölgelerde de izler bırakmıştır.

⁸ Maureen Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and erasing identities in Roman funerary commemoration", P. M. Carroll ve J. Rempel (ed.), *Living through the dead. Burial and commemoration in the Classical world, Studies in funerary archaeology* v. 5 (Oxford: Oxbow 2011), 65; Karl Galinsky, "Introduction", Karl Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, (Oxford: Oxford University Press 2016), 2.

⁹ Ceset ve yaşlı kişi, kirli ve tehlikeli olarak kabul edilmekteydi. Bir bakıma ritüeller, bu tehlikeleri hem etkisiz hale getirmeyi hem de kontrol etmeyi amaçlardı. Bkz. Valerie M. Hope, "Living without the Dead: Finding Solace in Ancient Rome", Frederick S. Tappenden ve Carly Daniel-Hughes (ed.), *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, McGill University Library (2017), 47.

¹⁰ Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae", 65.

Roma ölü kültüründe nekropol alanlarına önem verildiğinden bunlar “ölüler kenti” niteliğindeki yaşayan alanlar olarak düşünülmüştür.¹¹ Bu anlayış ise Roma nekropol alanlarında belirgin hale gelen ve sosyal statü farklılığını yansıtan mezar tiplerinin ve mimarisinin çeşitliliğine neden olmuştur. Dolayısıyla bir Roma mezarlığı, anıtsal ve bahçeli mezar anıtlarıyla, *columbarium*¹² ve lahitlerle donatılmış bir “ölüler kenti”¹³ niteliğindedir. Bu bakımdan yerleşim yerlerinin dışında yer alan bu alanlar, insanların nasıl öldüğüne, gömüldüğüne, anıldığına dair canlı bir resim oluşturmaktadır.

Mezar Yazıtları ve Memoria

Roma yasal kaynaklarından anlaşıldığına göre bir mezar anıtı ölen bireyin hatırasını koruduğu gibi bireyin/ailenin kimliğini ve konumunu da yansıtmaktaydı.¹⁴ Bu tür anıtlar ve özellikle yazıtlar; isimleri, fikirleri ve değerleri kamu hafızasında tutmanın en etkili yollarını sağlamaları bakımından anılarla ilgili soruların izini sürme konusunda önemli bir kaynak niteliğindedirler.¹⁵ Bu alanlar, ölümlerin kimliklerini, karakterlerini, ailelerini ve hayattaki konumlarını ifade etmesi nedeniyle Roma yaşamının bir yansıması olarak da kabul edilebilir. Erasmo'ya göre özel vasiyetler merhumun isteklerini iletirken, mezar yazıtları halka açık olduğu için onlarla iletişim kurmaktaydı. Bir bakıma söz konusu alanlardan geçen yolcuların yaşayanlara selam ve uyarı içeren mezar yazıtlarındaki metinleri okuması

¹¹ Tuna Akçay, *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017), 120-121.

¹² “Columba” Latince güvercin anlamına gelir. “Columbarium” ise güvercinlik olarak çevrilebilir. Ölünün küllerinin saklandığı, urnelerin yerleştirildiği nişlerin üst üste ya da yan yana oyulmasından dolayı güvercin yuvalarına benzetilmesi, bu ismin türetilmesine neden olmuştur. Bu zamana kadar keşfedilen en erken *columbarium*'lar Roma ve hinterlandında ele geçirilmiştir bkz. Tuna Akçay, *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ'da Ölüm* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları 2020), 81.

¹³ Galinsky, “Introduction”, 6; Cumhuriyet döneminin Romalıları, başarılarının ve kişisel niteliklerinin öldükten sonra da hatırlanmasını sağlamak için birçok geleneksel yola başvurdular. Çeşitli heykeller, yazıtlar ve anıtlar, şehir ortamındaki kariyerleri ve başarıları hatırlatmak için tasarlandı. Zaferler ve cenazeler, bir insanın en yüksek başarısını ve bunun kamuoyu tarafından tanınmasını kutlayan birbiriyle ilişkili iki ritüeldi. Cenaze konuşmalarında söylenen övgü dolu sözler, mezarların ve merhumun portrelerinin üzerine yazılıyordu. MÖ 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise otobiyografik düzyazılar, yazarlar henüz hayattayken yayımlanmaya başladı.

¹⁴ Dig. 11.7.2.6, 11.7.42; ayrıntılı bilgi için bkz. P. M. Carroll, “The mourning was very good”. Liberation and liberality in Roman funerary commemoration. V. M. Hope ve J. Huskinson, (ed.), *Memory and Mourning: Studies on Roman Death*, (Oxbow Books Limited 2011), 134.

¹⁵ Jussi Rantala, *Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages. Gender, Memory, and Identity in the Roman World*, (Amsterdam University Press, 2019), 26; Ilse Mueller, “Single Women in the Roman Funerary Inscriptions”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175, (2010): 296.

yoluyla ölümlerin kendilerini tanıtmaları sağlanıyordu.¹⁶ Carroll ise “konuşan taşlar” olarak nitelendirdiği mezar yazıtlarının okuyucunun bilgi ve duygularının aktarımında çok önemli bir rolü olduğunu vurgulayarak Roma dünyasında yazıtların yüksek sesle okunmasının bir gelenek haline geldiğine işaret etmektedir.¹⁷ Mezar yazıtlarını okuyan ve bunları okurken sözcükleri söyleyen okuyucu, adeta merhumu seslendirerek onunla diyalog kuruyordu. Roma’da bulunan Marcus Antonius Encolpus tarafından yaptırılan bir mezar yazıtı¹⁸ bu diyalog için güzel bir örnek oluşturmaktadır:

“Bu yazıtı okumadan geçme, ey yolcu,
Ama dur, dinle, öğren, sonra yoluna koyul.
Hades’te tekne falan yok, ne de kayıkçı Kharon,
Ne bakıcı Aeakus, ne de Kerberos’un köpeği.
Aşağıda bulunan bütün biz ölümler,
Sadece kemik ve kül olduk, başka hiçbir şey değil.
Sana doğruyu söylüyorum yolcu, şimdi yoluna koyul,
Ölü olsam bile sana düşük çeneli görünmiyeyim”¹⁹

Merhumun sözleriyle etkileşime geçme daveti, yalnızca hayatta kalan arkadaşlara ve aileye değil, aynı zamanda anılan kişiyi hayattayken hiç tanımamış kişilere de yayıldı. Bu nedenle mezarlıklar sıklıkla yol çizgisini takip ediyor, mezar anıtları ise Roma yolları boyunca dizilerek şehre girenleri selamlıyor, gidenlere ise veda ediyordu.²⁰ Mezarların bulunduğu cadde, hem görsel olarak yoldan geçenlerin dikkatini çekecek hem de sözlü olarak yaşayanlarla iletişim kuracak şekilde tasarlanıyordu. Mezar anıtlarına yönelik olarak boyut, resim ve metin açısından dikkatli seçimler yapmayı gerektiren bu sunum sanatının temel amacı ise merhumun geçmiş yaşamının anısını koruma altına almaktı.

Ölen kimselerin fiziksel görünümünün hatırası da kişi veya kişilerin suretini taşıyan kalıcı bir anıt yaptırılarak güvence altına alınırdı. MS 1. yüzyılda ölen kişinin portresini veya birden fazla aile portresini içeren mezar

¹⁶ Mario Erasmo, “Among the dead in ancient Rome”, *Mortality* 6/1, (2001): 39; Yunanistan’daki mezar yazıtlarının ölen kişinin karakterinin değil, yaşamın kısalığını ve ölümün kaçınılmazlığını vurguladıkları anlaşılmaktadır.

¹⁷ Maureen Carroll, “Vox tua nempe mea est. Dialogues with the dead in Roman funerary commemoration”, *Accordia Research Papers* (2008): 37-80.

¹⁸ Ahmet Tolga Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm”, *Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi* 12, (2002): 132.

¹⁹ *CIL* VI, 14672.

²⁰ Hope, “Death in Ancient Rome”, 140.

anıtları,²¹ İtalya ve Batı Avrupa’da toplumun soylu sınıfında olduğu kadar orta sınıf arasında da yaygın hale geldi. Bu suretlerin bazıları, olasılıkla cenaze maskelerinden üretilmişti.²² Bu tür portreler, hayatta kalanlara sevdiklerini hatırlatarak kederle baş etmede genellikle bir teselli kaynağı olmuştur. Hatırlama eylemi ve hayal gücü ile sevilen biri, hayatta kalan kişinin kalbinde ve zihninde canlı kalabilmekteydi. Bu durumu yansıtan bir yazıt, Kuzey İtalya’daki Careiae’da Asiatica adındaki çocuğunu kaybeden bir ebeveynin sözlerinde hayat bulmaktadır:²³ “*Kendimi teselli etmek için sık sık yüzünü hayal ediyorum*”.²⁴ Kuzey Afrika’da Ammaedera’dan Cornelia Galla adındaki bir kadının ölen kocası için diktirdiği yazıt ise “*onun eski yaşamının anısını canlı tutmak için mermer bir portresini yaptırdığını, onun asil yüzünün uzun süre gözlerini ve ruhunu teselli edeceğini*” ifade etmektedir.²⁵

Roma kanunlarına göre imparatorluk içinde yaşayan her vatandaş, Latince olarak ve şahitler huzurunda vasiyetini düzenlemekten sorumluydu.²⁶ Fransa’da ele geçirilen MS 2.yüzyıla ait bir yazıtta, bir vatandaşın düzenlemiş olduğu vasiyette mezar anıtını en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiği anlaşılmaktadır:

“...kendi hatıram için inşa ettirmeye başladığım mezar anıtının, bıraktığım plana göre tamamlanmasını istiyorum: önünde bir *eksedra*²⁷ üzerinde en az beş ayak yüksekliğinde,

²¹ Hope, “Death in Ancient Rome”, 141; Mütevazı ahşap ve çömlek işaretlerinden gösterişli mimari planlı yapılara değin uzanan çeşitli tasarımlara, şekillere ve ölçeklere sahip olan bu anıtlar, Roma kentlerine giren ve çıkan yollar boyunca yoldan geçenlere hitap eden yazıtlarla birlikte dikkat çekmek için birbirleri ile rekabet edebiliyordu. Servet sahibi olanlar için mezar anıtları ile ilgili olasılıklar (piramit şeklindeki mezarlar, evler, tapınaklar, yuvarlak mezarlar, kare mezarlar ve kule mezarlar gibi) neredeyse sonsuzdu. Bu anıtlar, günlük yaşamdan sahneleri, merhumun mesleğini, kariyerinin önemli anlarını veya aile mutluluğunu temsil eden heykel ve sıva dekorları ile de süslenebilir, Roma’nın zengin mitolojik geleneklerinden esinlenilerek çeşitli görsellerle donatılabilirdi. Ayrıca mezar anıtına eşlik eden ve merhumun kariyer basamaklarını veya aile bağlarını içeren yaşam öyküsünü anlatan mezar yazıları da oldukça uzun olabilirdi.

²² Erasmo, “Among the dead in ancient Rome”, 32-35; Bir evin çeşitli odalarına girmek için ata maskeleri ile donatılan atriyumdan geçilmesi gerekiyordu. Atalar, evin sembolik sakinleri olarak görülüyorlardı. Ölen kişilerin hayatları, eski kimlikleri ve canlılar arasındaki rolleri sembolik olarak cenaze törenlerinde evde saklanan maskeler, giysiler ve kamu görevine ait semboller ve oyuncular aracılığıyla yeniden kazandırılmakta ve statüleri canlandırılmaktaydı.

²³ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 68.

²⁴ *CIL XI*, 3771.

²⁵ *CIL VIII*, 434; bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 69.

²⁶ Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle”, 141.

²⁷ Yunan ve Roma mimarisinde oturma yeri olarak da kullanılabilen dikdörtgen ya da yarım daire biçimli girinti.

oturarak gösterildiğim, en iyi kalite ithal mermerden veya bronzdan heykelim konacaktır...”²⁸

Roma toplumu için ölümünden sonra nasıl hatırlanacağı, mezarı için hangi anıtın (metin, heykel, mezar taşı) seçileceği, bu anıtın kim tarafından yapılacağı ve tanıtılacağı önemliydi.²⁹ Bir kişinin ölmeden önce anma töreninin ayrıntılarına karar vermek için kişinin nasıl hatırlanmak istediğinin düşünülmesi gerektiğinden mezar anıtının gelecek nesillere yansıttığı kimlik titizlikle seçilmekteydi.³⁰ Bu süreç, günümüze kalmış antik romanlardan biri olan Petronius’un *Satyricon*’unda tasvir edilmiştir.³¹ Eserde yeni zengin azatlı bir karakter olan Trimalchio, mezarı hakkında kesin ve ayrıntılı talimatlar vermektedir. Bu eser, zamanın popüler kültürüyle ilgili üst sınıfların gözünden önemli kanıtlardan bazılarını sunmakla birlikte,³² Trimalchio’nun işaret ettiği ayrıntılar, mezar anıtlarının asıl işlevine dair de bir fikir vermektedir. Trimalchio’nun kendisi için yaptırdığı bu mezar anıtı, yaşamının, zenginliğinin, cömertliğinin, zevklerinin ve ailesinin bazı yönlerini tasvir ediyordu. Trimalchio, mezar anıtının gösterişli dekorasyonu ve tasarımı ile yoldan geçenlerin dikkatini çekmesini ve insanların onun adını okuyarak kendisini anmalarını bekliyordu. Bu mezar anıtının ayrıntılarını Petronius şöyle aktarmıştır:

“Sevgili dostum, sen bu konuda ne dersin?” diye sordu. Mezarımı benim isteğime göre yaptırıyorsun, değil mi? Senden yontumda ayağımın dibine minik köpeğimin yontusunu da yerleştirmeni istiyorum, ayrıca çelenkler, koku kapları ve Petraitis’in³³ tüm dövüş sahneleri de olsun ki öldükten sonra senin sayende yaşayayım; bunlardan başka, genişliği yüz adım, boyu iki yüz adım olsun...”
“...Ortaya bir güneş saati koy, kim saate bakarsa, ister istemez benim adımla okusun...”³⁴

Trimalchio, kurgusal bir karakteri temsil etmesine rağmen azat edilmiş köleler tarafından dikilen ve günümüze ulaşan anıtlar, bu grubun

²⁸ CIL XIII, 5708; Naphtali Lewis ve Meyer Reinhold, *Roman Civilization, Sourcebook II: The Empire*, (New York: Harper Torchbooks, 1966): no 71, 277-279; bkz. Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle”, 141-143.

²⁹ Hope, “Death in Ancient Rome”, 78.

³⁰ Hope, “Death in Ancient Rome”, 75.

³¹ Petron. *Sat.* 71.

³² Gürkan Ergin, “Roma Toplumunda Kölelik Eleştirisi ve Kölelere Empati”, *Cedrus* 2, (2014): 362.

³³ Gladyatör.

³⁴ Petron. *Sat.* 71.

üyelerinin ölümlerinde nasıl anıldıkları konusuna özel bir ilgi gösterebileceklerine de işaret etmektedir.³⁵ Karışık kimliklere ve deneyimlere sahip olan bu azatlı erkekler veya kadınlar, büyük bir servete sahip olsalar bile eski köle geçmişleri nedeniyle damgalanıyorlardı. Bu nedenle yazıttan da anlaşılabilir abartılı görsel şölenin nedeni, büyük olasılıkla azat edilmiş bir kölenin yaşamını, kimliğini vurgulayabileceği en iyi yerin herhangi bir kısıtlamanın³⁶ olmadığı mezarlık alanları olmasıydı. Bununla birlikte çoğu insanın gömülmek için nasıl arazi edindiği belirsizdir.³⁷ Kırsal mülk sahibi olanlar, kendi arazilerine gömülmeyi tercih edebiliyorlardı. Arazi sahibi olmayanlar ise başkalarının cömertliğine bağımlı kalabiliyorlardı; dolayısıyla onlar için bir mezarlık alanının satın alınması gerekiyordu. Böylece birçok toprak sahibi tarafından özellikle MS 1. yüzyılın başlarından itibaren akrabaların, kölelerin ve azat edilmiş kölelerin kalıntılarını barındırmak için aile mezarları veya mezarlıklar inşa edildi. Bu kişiler, yaşayanları ve ölüleri himaye eden efendiler olarak hareket ediyorlardı. Bu konu ile ilgili olan birkaç yazıt, arazi veya mezarların satın alınmasına vurgu yapmaktadır.³⁸ Bunlardan birinde bu durum şöyle aktarılmıştır:

“Yaşarken itibarlı bir hayat sürdürdüm; birçok insanla ilgilendim ve birçoğu için son dinlenme yerini sağladım.”³⁹

Aquileia'dan⁴⁰ MS 2. yüzyıldan kalma bir mezar yazıtından da anlaşıldığı kadarıyla arazi sahipleri, yakınlarına resmi olarak bir mezar alanı hediye edebilir, hatta bu alanları satabilirdi.⁴¹

Mezar yazıtları, ölüm sonrası ve defin sırasında söylenen sözlerin gelecek nesiller için hayatta kalmasını sağlamakla birlikte yazılı metinler ile

³⁵ Hope, “Death in Ancient Rome”, 77.

³⁶ Azatlı kölelerin heykelinin forum gibi yerlerde dikilmesi neredeyse imkânsız olmasına rağmen, mezarlık alanlarında böyle bir sınırlama yoktu; bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 76.

³⁷ Hope, “Death in Ancient Rome”, 78.

³⁸ *CIL VI*, 10240, 10241, 10247; bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 136.

³⁹ *CIL IX*, 4796, 15-16.

⁴⁰ Kuzeydoğu İtalya'da tarihi bir yerleşke.

⁴¹ *Fabricia Severina, 16 yaş 10 aylık. Bunu augustales ve sevirilerin saymanı Hermes ve Sentia Severa ayarladı. Defin yeri Statii tarafından verildi*”, bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 138; Mezar alanları ve anıtlarla ilgili Roma kanunları, bir kasabanın sakinlerini, ölümlerini oluşturduğu (yangın ve kirlilik gibi) risklerden korumayı amaçlıyordu. Ancak defin için uygun görülen alanlardaki ek yasaların varlığı, ölüyü gömmek ve anmak isteyenler ile diğer arazi sahipleri arasında anlaşmazlıkların da ortaya çıkabileceğini gösteriyor. Bir kasabanın banliyöleri, ölümlerinin gömülmesiyle sınırlı alanlar değildi. Buradaki mezarlık alanları; evler, villalar, bahçeler, çiftlikler, mağazalar ve diğer küçük işletmelerle yer kapmak için rekabet etmek zorunda kalabiliyordu. Bu konuya ilişkin Roma kanunları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Dig.* 11.7.10, 11.8.1.

sözlü biçimde ifade edilen metinler arasındaki yakın ilişkiyi de vurgulamaktaydı.⁴² Lyon'dan bir mezar yazıtı bu durumu daha anlaşılır kılmaktadır:

“Taşın üzerindeki harfler sesimi koruduğu için bu satırları okuduğunuzda sesinizde yaşayacaktır”.⁴³

Mezar anıtlarındaki bazı *memoria* örnekleri, kadınların Roma'daki toplumsal rollerine karşın nadir de olsa aile içinde etkili olabildiklerine işaret etmektedir. Bazı mezar taşlarında karısı ile ilişkisinden övgüyle bahseden eşlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴

“Yabancı, mesajım kısadır. Dur ve oku. İşte güzel bir kadının çirkin mezarı. Ebeveynleri ona Claudia adını verdiler. Kocasını bütün kalbiyle sevdi. İki oğul doğurdu; bunlardan birini dünyada bıraktı; diğerini toprağın altına gömdü. Konuşması büyüleyiciydi, ancak davranışlarında düzgündü. Evini yönetiyor, yün yapıyordu. Bu benim son sözümüdür. Yoluna devam et”.⁴⁵

Bir ismin önemine dair etkili bir tanıklık ile Narbonne'dan MS 1. yüzyılın başlarına ait bir yazıtta karşılaşılır:⁴⁶

“Yabancı topraklarda adlarını kaybederek meçhul ölmeleri için bu küçük taşın üzerindeki yazıt onlardan bahsediyor”.⁴⁷

Bir kişinin adının anılmasının önemi göz önüne alındığında, metinsiz bir şekilde ölen kişinin adının kaydı olmayan definler, hatıranın korunmasıyla ilgili bazı soruları gündeme getirmektedir.⁴⁸ MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluk içindeki birçok farklı bölgede özel mezar anıtlarında bir adın veya bir görüntünün kaldırıldığı bilinmektedir. Tasvirler, betimlenen kişinin karakterini hatırlatarak ailenin geçmişteki anılarını canlandırmada önemli bir etken olmakla birlikte onurunu lekeleyerek anısını lanetlemede etkili bir araç şeklinde de kullanılmaktaydı. Bu bağlamda Cumhuriyet'ten Geç Antik Çağ'a kadar Roma siyasi yaşamında bir imparatorun veya hain olarak kabul edilen başka bir kişinin anısının kamu anıtlarından ve kamu

⁴² Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 67.

⁴³ *CIL* XIII, 2104.

⁴⁴ Diler Tamer, *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007), 72.

⁴⁵ *CIL* I, 1211.

⁴⁶ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 68.

⁴⁷ *CIL* XII, 5276.

⁴⁸ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 69-73.

hafızasından silinmesi olan “*damnatio memoriae*” uygulaması görülmekteydi.⁴⁹ Ancak mezar anıtları üzerindeki metinlerin ve tasvirlerin silinmesi yalnızca siyasi bir eylem değildi. Sebepler arasında aile içi çatışma, mirastan mahrum kalma, aldatma, boşanma,⁵⁰ yasal anlaşmazlıklar ve ihtilafli mülkiyet sorunları gibi birçok başka neden bulunmaktaydı. Anıttan bir yüz ve ismin çıkarılması, aile içindeki aşırı çatışma ve gerginliğin ve bir bakıma da duyulan utancın açık bir göstergesiydi.⁵¹

Roma’da evlilik içi çatışmaları temsil eden bir yazıt örneği, Via Flaminia’dan iki yazıtlı büyük bir mermer mezar anıtında görülmektedir.⁵² Bu anıt, ön taraftaki yazıtın bize anlattığı kadarıyla, MS 1. yüzyılın sonunda, yaşlı bir baba tarafından dokuzuncu doğum gününün dolmasına bir aydan daha kısa bir süre kalan, ancak o süre zarfında ölen kızı Iunia Procula için dikilmiştir. Anıtın ön tarafında, deniz kabuğu şeklindeki bir niş içine oyulmuş kızın portresinin altında, şu metin yer almaktadır:

“...Sekiz yıl, on bir ay (ve) beş gün yaşadı. Zavallı babasını ve annesini keder içinde bıraktı...”⁵³

Aslında bu yazıt, M. Iunius Euphrosynus tarafından ilk aşamada kendisi, kızı Iunia Procula ve çocuğun annesi için yaptırılmıştır. Yazıtta, kadının aile içindeki konumu, eş ve anne olarak adlandırıldığı için açık olarak görülmektedir.⁵⁴ Buradaki *damnatio memoriae*’ın nedenleri, daha sonra Euphrosynus tarafından anıtın arkasına eklenen ikinci bir yazıtta belirtilmiştir:

“Burada azatlı kadın, zehirleyici, inançsız ve düzenbaz, katı yürekli Acte için kötülüğün ebedi izleri yazılmıştır...”
“...Ve aynı utanç işaretleri Hymnus’u ve Zosimus’u takip edenlere de”.⁵⁵

⁴⁹ Rantala, “Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages”, 21. Bu konuya ilişkin olarak bkz. Serpil Aytüre, “Antik Roma Siyasi Kültüründe *Damnatio Memoriae*”, *Archivum Anatolicum*, 16/1, (2022): 19-34.

⁵⁰ *CIL* XII, 4795; Galya’nın güneyindeki Narbonne’da bulunan Lucius Fabius Faustus’un kendisi ve karısı için yaptırdığı bir mezar yazıtında, medeni durumdaki önemli bir değişikliğe ait izler görülmektedir. Bu yazıtın üzerinden sonradan karısının adı silinmiştir. Carroll, bu adın silinmesindeki temel sebebin boşanma kaynaklı olabileceğini ileri sürmektedir, bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵¹ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 75.

⁵² *CIL* VI, 20905, bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 75; Judith Evans Grubbs, “Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse”, C. Damon, K. S. Myers ve J. Miller (ed.), *Vertis in usum. Studies in honour of Edward Courtney*, (Munchen, 2002), 230.

⁵³ *CIL* VI, 20905; bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵⁴ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵⁵ *CIL* VI, 20905.

Bu lanetleme yazıtında adı geçen Hymnus'un köle çocuk olduğu Zosimus'un ise zina yapan âşık olduğu da iddia edilmektedir.⁵⁶ Euphrosynus'un ait olduğu toplumsal tabakada, bir erkekle azatlı bir kadın arasındaki evlilikler alışılmadık bir durum değildi.⁵⁷ Muhtemelen Euphrosynus ve Acte, bir *contubernium*⁵⁸ ilişkisi içinde iki arkadaşı. Euphrosynus, azat edildikten sonra, Acte'yi satın almış ya da eski efendileri tarafından ona verilmişti. Euphrosynus, olasılıkla Acte'yi daha sonra *contubernium*'undan azat edip özgürlüğünü vererek onu kendisine yasal bir eş yapmıştı. Başka bir senaryoya göre ise Euphrosynus, aralarında müstakbel eşinin de bulunduğu kendi kölelerini satın alacak kadar zengin olmuş eski bir azatlıydı. Euphrosynus, Acte'yi onunla evlenmek için serbest bıraktığını açıkça söylemese de, bu en olası senaryodur.⁵⁹ İmparator Augustus'un *Lex Aelia Sentia*⁶⁰ yasasına göre, "evlilik uğruna" azat edilen köle bir kadın,

⁵⁶ Grubbs, "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", 230-232; Acte, olasılıkla Euphrosynus'un karısı ve Procula'nın annesi olarak adı, kızının sunağından silinmiş olan azat ettiği eski bir köleydi. Adının silinişi, muhtemelen ikinci yazıt eklendiği sırada gerçekleşmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Marcus Iunius Euphrosynus, köle kadın Acte'yi serbest bırakmış ve onunla evlenmişti.

⁵⁷ Romalı seçkinler arasında, böyle bir evliliğin sosyal olarak uygun olmadığı da bilinmekteydi. Öyle ki senatörler, onların çocukları ve torunlarının, imparator Augustus'un evliliğin düzenlenmesine ilişkin hükümleri içeren *Lex Julia de maritandis ordinibus*'u uyarınca eski kölelerle evlenmeleri yasaklanmıştı. Ancak M. Iunius Euphrosynus'un sahip olduğu *cognomen*, onun senatör statüsünde olmadığını göstermektedir. Bkz. Grubbs, "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", 230-232; *Lex Julia de maritandis ordinibus* hakkında bilgi için bkz. William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, (London, 1875), 691-692.

⁵⁸ *Contubernium*, köleler arasındaki yasal olmayan evliliği ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu kelime, "birlikte ikamet etmek" anlamına gelir ve hukuki evlilik için kullanılan sıradan kelime olan *conubium*'dan farklıdır. Bkz. Sheena Finnigan, *Working Moms: Motherhood, Occupation, and Status in Roman Italy, ca. 100 BCE-150 CE*, PhD, University of Wisconsin – Madison (2022), 104.

⁵⁹ *Lex Aelia Sentia* yasasına göre bir köle, otuz yaşına gelene kadar yasal olarak azat edilemezdi; ancak Acte'nin efendisi Euphrosynus ile evlenebilmesi için bir istisna yapıldı. Acte'nin kızı Iunia Procula ise annesinin azat edilmesinden ve Marcus Iunius Euphrosynus ile evlenmesinden sonra doğdu. Mezar yazıtında onun özgür statüde olduğunu gösteren "Marcus'un kızı" ifadesine yer verildi. Öyleyse, Acte serbest bırakıldığında otuz yaşın altında olmalıydı. Bununla birlikte özgürlüğünün, efendisinin onunla evlenme arzusundan kaynaklanmış olması ve onu yasal olarak azat etmek için biraz zahmete girmiş olması da muhtemeldir. Acte, bu şartlar altında onunla evliliği kabul etmiş olmalıdır. Bkz. Grubbs, "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", 233.

⁶⁰ Ferit Baz, "Augustus Dönemi'ne Ait Aelia Sentia Yasası'nın İçeriği ve Hangi Amaçlar Doğrultusunda Çıkartıldığına İlişkin Düşünceler", E. Uymaz (ed.), *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan. 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, (2013), 457; *Lex Aelia Sentia; patronus-libertus* ilişkisinin korunmasına hizmet etmiş ve *patronus*'larına karşı nankörce davranışlar içerisine giren asi *libertus*'lara karşı caydırıcı bir fonksiyona sahip olmuştur.

hamisi onunla evlenmeyi reddetmedikçe, azat edildiği adamdan başka kimseyle evlenemezdi.⁶¹ Roma toplumunda nankör azatlı ya da azatlı kadının varlığı ile ilgili sorunsallar, *Lex Aelia Sentia* yasasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Azatlı bir kadın, koruyucu kocasını boşayabilir, ancak boşanırsa çeyizini geri alamaz ve ayrıldığı erkeğin rızası olmadan başkasıyla yasal bir evlilik yapamazdı. Sonuç itibarıyla Acte yazıtından anlaşıldığı kadarıyla kadın, aile mezarlığına gömülmemiştir.⁶² Euphrosynus son olarak, yoldan geçenler tarafından sunağın ön tarafında görünen yazıttan Acte'nin adını sildirerek onu utandırmak ve kocasına karşı işlediği "suçlardan" sonra unutulmaya mahkûm etmek istemiştir. Roma inanç ve hurafelerine uygun olarak, adının bariz bir şekilde silinmesi, onun onursuzluğunun ve utancın ebedi işaretinin (*stigmata aeterna*) kamusal yönüne işaret etmektedir. Aile içinde yaşanan utanç ve intikam duyguları, Acte'nin anısının mahkûm edilmesine yol açmıştır. Yazıttan anlaşıldığı gibi mezar anıtları üzerindeki yazılı kişisel adlarının silinmesi, tasvirlerle zarar vererek yok edilmesi, sembolik olarak bireyin mevcut konumunu sarsma, sosyal ve kişisel bağlamından uzaklaştırma ve anısını sonsuza kadar silme amacına hizmet etmekteydi. Dolayısıyla bir insanın öldükten sonra da anılarak yaşamaya devam etme umutları kasıtlı bir şekilde yok edilmekteydi.

Publius Vesonius Phileros adında başka bir azatlının ise kendisi ve ailesi için yaptırdığı Pompeii'deki mezar anıtında yoldan geçenleri arkadaşının anısını lanetlemeye davet ettiği görülmektedir:

"...Yabancı, sakıncası yoksa kısa bir süreliğine dur ve neyden kaçınman gerektiğini öğren. Arkadaşım olduğuna inandığım bu adamdan vazgeçiyorum. Hakkımda kötü niyetle dava açıldı. Suçlandım ve hukuki süreç başlatıldı. Bu sıkıntıdan kurtulduğum için tanrılara ve masumiyetime şükrediyorum. İşlerimiz hakkında yalan söyleyen adamı ne evin tanrıları ne de aşağıdaki tanrılar kabul etmesin".⁶³

Evliliğin düzenlenmesine ilişkin olan bu Augustus yasası (MÖ 18), öncelikle tüm Roma vatandaşlarını meşru çocuk sahibi olmak amacıyla evlenme yükümlülüklerine tabi tutar.

⁶¹ Kocasını zehirleyen hain kadın figürü, Roma toplumunda yaygındır. Patron - azatlı kadın evliliğinin özel doğası, yalnızca Acte'nin seçeneklerini kısıtlamakla kalmadı; aynı zamanda Euphrosynus'un onu terk ettiğindeki acısını ve kırgınlığını da şiddetlendirdi. Yazıtın aktarımına göre o yalnızca karısını bir başkasına kaptırmış ve terk edilmiş bir koca değildi; aynı zamanda köle kadının statüsünü yükselten ve onu eş unvanıyla onurlandıran hoşgörülü bir efendiydi. Bkz. Grubbs, "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", 234.

⁶² Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae", 75.

⁶³ *AE* 1986, nr. 166a; Hope, "Death in Ancient Rome", 77.

Roma mezar anıtlarındaki olasılıkla en önemli sınırlama, Roma'nın alt sınıflarını bir bütün olarak temsil etmemeleridir.⁶⁴ Bunlardan *columbarium*'da, önde gelen aileler ve imparatorluk haneleri bu mezar anıtlarının birçoğunu aileleri (köle hanesi) için sağladığından, köle kökenli insanlar oldukça baskındır.

Erken İmparatorluk Çağı'na tarihlenen *columbarium* genellikle cenaze dernekleri veya büyük köle aileleriyle ilişkilendirilirdi.⁶⁵ Köleler ve azat edilmiş köleler, genellikle bir mezarın ortak sahipleriydiler. Çok sayıda yazıtta bakmakla yükümlü olunan kişilerin defnedilmesine ilişkin hükümler, aile mezarlığına kimin gömülmesine izin verildiğini kesin olarak belirtmektedir. Ancak bu yazıtlardan bazı durumlarda ailenin azatlısının mezara girmesi yasaklanan isimler arasında olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durum ise mevcut mezar taşları üzerinde kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Bu eylemin gerekçeleri kapsamında genellikle sadakatsizlik, yükümlülüklerin yerine getirilmemesi, azatlı birlikleri arasındaki uyumsuzluk, çatışma veya efendiye karşı bazı suçlar gösterilmiştir. Bir mezar anıtından birinin kimliğinin (muhtemelen yazıtta adı geçen bir başkası tarafından) kasıtlı olarak çıkarılması, metinlerin on yıllar sonra yeniden kullanım amacıyla tamamen ilgisiz kişiler tarafından değiştirilmesinden kuşkusuz farklıdır.⁶⁶ Metinlerin ikincil kullanım veya geri dönüşüm için değiştirilmesi ve silinmesi, orijinal anıt sahibinin kimliğinin reddedilmesi anlamına gelmekteydi.

Sonuç

Roma İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşan binlerce mezar anıtı, belleğin sürekliliğine ve anının korunmasına verilen öneme işaret etmektedir. Birer anı mekânı olan bu anıtlar, Romalıların geride kalanların zihinlerinde en azından fikri olarak yaşamasından kaynaklanan bir ölümsüzlük inancına sahip

⁶⁴ Mueller, "Single Women in the Roman Funerary Inscriptions", 297.

⁶⁵ Bu geniş yapılar, yapının duvarlarını kaplayan nişlere yerleştirilmiş, yakılmış kalıntıları tutan çok sayıda vazoyu barındırıyordu. Genellikle bu tür yüzlerce ölü yakma törenine ev sahipliği yapma kapasitesine sahipti. Nişlerin altına yazıtlı panolar yerleştirilebilirdi. Bkz. Hope, "Death in Ancient Rome", 138-139. Bu yapılar, çok sayıda köleye sahip varlıklı kişilerin isteği üzerine yapıldı Sosyal statüsü yüksek bu kişiler, kölelerinin ya da özgürlüklerini verdikleri görevlilerinin küllerini yaptırıldıkları *columbarium*lara yerleştirmişlerdir. Bu tarz toplu mezar alanları ekonomik açıdan da uygun olacağı için varlıklı kişiler bu yöntemi sıklıkla tercih etmişlerdir. *Columbarium*lar, özellikle imparatorluk ailesi tarafından, çoğu hayattayken aynı evde birlikte hizmet etmiş olan sayısız kölenin ve azatlının küllerini içeren yüzlerce çömleği barındırmak için inşa edilmiştir. Bkz. Akçay, "Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ'da Ölüm", 81.

⁶⁶ Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae", 85-86.

olduklarını göstermektedir. Roma belleği ve anma eylemi, bireyin veya neslinin ölümünden sonra topluluk içindeki kimlik ve statü kaybı endişesini yok etmeyi amaçlıyordu. Bu amaca hizmet eden mezar anıtları ise merhum ve izleyicilerin arasında kurulan iletişim yoluyla izleyenlerin anılarına dayalı farklı tepkiler ve çağrışımların ortaya çıkmasına ve anıtların statik olmaktan çıkarak belleğin sürekli bir yeniden yaratma sürecinin parçası olmasına sebep olmaktadır. Mezar anıtına ölümlerin isimlerini ve önceki yaşamlarının ayrıntılarının kaydedildiği yazılı metin ve tasvirler, insanların anıyı canlı tutma algısına ya da anılarının ölümsüzleştirilmesine katkıda bulunmuş; dolayısıyla bir anı aktarıcısı ve merhumu en azından sembolik olarak yaşatacak bir araç olarak hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Tuna. *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Akçay, Tuna. *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ'da Ölüm*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Assmann, Jan ve Czaplicka, John. "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique* 65, Cultural History/Cultural Studies (1995): 125-133.
- Assmann, Jan. "Communicative and Cultural Memory", *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York (2008): 109-118.
- Aytüre, Serpil. "Antik Roma Siyasi Kültüründe *Damnatio Memoriae*", *Archivum Anatolicum* 16/1 (2022): 19-34.
- Baz, Ferit. "Augustus Dönemi'ne Ait Aelia Sentia Yasası'nın İçeriği ve Hangi Amaçlar Doğrultusunda Çıkarıldığına İlişkin Düşünceler", Uymaz, E. (ed.), *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan. 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, (2013): 451-460.
- Bodel, John. "Death and Social Death in Ancient Rome", Bodel, J. ve Scheidel, W. (ed.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, First Edition. John, 2017.
- Bodel, John. "Religious Personnel: Rome" and "Death, Afterlife and Other Last Things: Rome", Johnston, Sarah Iles (ed.), *Religions of the Ancient World*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2004.
- Carroll, Maureen. "Vox tua nempe mea est. Dialogues with the dead in Roman funerary commemoration", *Accordia Research Papers* (2008): 37-80.
- Carroll, P. Maureen. "Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and erasing identities in Roman funerary commemoration". Carroll, P. M. ve Rempel, J.

- (ed.), *Living through the Dead: Burial and commemoration in the Classical world*. Studies in Funerary Archaeology 5, Oxford: Oxbow (2011): 65-90.
- Carroll, P. Maureen. "The mourning was very good". Liberation and liberality in Roman funerary commemoration. Hope, V. M. ve Huskinson, J. (ed.), *Memory and Mourning: Studies on Roman Death*, Oxbow Books Limited, (2011): 125-148.
- Erasmus, Mario. "Among the dead in ancient Rome", *Mortality* 6/1 (2001): 31-43.
- Ergin, Gürkan. "Roma Toplumunda Kölelik Eleştirisi ve Kölelere Empati", *Cedrus* 2 (2014): 355-376.
- Farrell, Joseph. "The Phenomenology of Memory in Roman Culture", *The Classical Journal* 92/4 (1997): 373-383.
- Finnigan, Sheena. *Working Moms: Motherhood, Occupation, and Status in Roman Italy, ca. 100 BCE-150 CE*, PhD, University of Wisconsin – Madison (2022).
- Galinsky, Karl. "Introduction", Galinsky, K. (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford: Oxford University Press (2016): 1-39.
- Grubbs, Judith Evans. "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", Damon, C., Myers, K. S. ve Miller, J. (ed.). *Vertis in usum. Studies in honour of Edward Courtney*, Munchen (2002): 230-242.
- Heathcote, Nigel James. *Damnatio Memoriae and Exemplarity in Imperial Rome: From the Julio-Claudians to the Severans*. The University of Warwick Department of Classics and Ancient History, In Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History Volume 1 of 2, 2020.
- Hope, Valerie M. *Death in Ancient Rome*. Routledge, 2007.
- Hope, Valerie M. "Living without the Dead: Finding Solace in Ancient Rome", Tappenden, F. S. ve Hughes, C. D. (ed.), *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, (McGill University Library, 2017): 39-70.
- Lewis, Naphtali ve Reinhold, Meyer. *Roman Civilization, Sourcebook II: The Empire*. Harper Torchbooks, New York, 1966.
- Mueller, Ilse. "Single Women in the Roman Funerary Inscriptions", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175 (2010): 295-303.
- Rantala, Jussi. *Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages. Gender, Memory, and Identity in the Roman World*. Amsterdam University Press, 2019.
- Smith, William. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, 1875.
- Tamer, Diler. *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Tek, Ahmet Tolga. "Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm", *Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi* 12 (2002): 121-148.

KISALTMALAR

<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptorum Latinarum</i> , I-XXVI, Londra, Roma, New York, Berlin, 1857-1950.
Dig.	<i>Digesta</i> . T. Mommsen (ed.), Berlin, 1892.
Petron. <i>Sat.</i>	(Petronius, <i>Satyricon</i>) = Petronius, <i>Satyricon</i> . Çev. F. Gül Özakürk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.